

«СИЮЙ ДИЛИ ТУ ШО» АТТЫ ЦИН ПАТШАЛЫҚ СИРЕК ҚОЛЖАЗБАСЫНДАҒЫ ТӨЛЕ БИ ҚАТАРЛЫ ҚАЗАҚ КӨСЕМДЕРІ ТУРАЛЫ ДЕРЕК ЖӘНЕ СОЛ ДЕРЕКТІҢ КЕЛІП-ШЫҒУ ҚАЙНАРЫ

Өткен ХХ ғасырдың 90-жылдарында ҚХР Сычуань провинциясы Наньчун (牉元) қаласында орналасқан Сычунь педагогикалық университетінің кітапханасынан (四川师范大学图书馆) Орта Азия тарихы туралы екі тілді бірегей қолжазба табылды. Бұл қолжазбаның мазмұны негізінен Қашқариядағы қалаларға арналғанымен, онда Орта Азияның өзге аймақтары, әсіресе Бұрыт (Қырғыз) бен Қазақ жері туралы, Қашқариядан Бұыт, Қазақ, Қоқан және Парсы сынды жерлерге баратын керуен жолдары туралы аса құнды мәліметтер береді. Пішіні 21.6 см х 13.9 см болып келген қағазға көне қытай және мәнжу тілдерінде аралас жазылған қолжазба мәтіні 8 бумаға (цзюаньге) бөлініп, ол бумалар көне қытай әдісі бойынша жіппен тігілген. Қытайдың кітап құрастыру дәстүріне қайшы, қолжазбаның титулы, кіріспесі және соңғы сөзі сынды бөліктері жоқ, қолжазбаның авторы да көрсетілмеген. Дегенмен, аталмыш 8

буманың ішіндегі 7-нің соңғы беттерінде 2 жеке коллекционердің қызыл таңбасы басылған. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, ондағы «Юаньнунмутан ту цзи (袁永慕堂图记)» деген бұрынырақ басылған таңбаның иесі белгісіз, ал екінші «Цзючжунцзинше цаншу (几钟精吉藏书)» деген жазуы бар таңба 1869-1933 жылдар аралығында өмір сүрген Ву Шицзянь (吴士璽) есімді коллекционердікі болып шықты. Осы екі таңбадан тыс, мұндағы екі буманың сыртқы беттеріне Цин патшалық дәуірінің соңғы кезеңіндегі әйгілі қаламгер-ғалымдардың бірі Ли Вэньтянь (李文田) бірнеше жол жазу қалдырып кеткен. 1893 жылы хатталған осы жазулар арқылы біз қолжазбаның келіп-шығуы туралы алғашқы нақты мәлімет ала аламыз. Қолжазбаның 7-бумасының соңғы бетінде Ли Вэньтянь былай деп жазады:

«Бұл кітапты Цяньлун патша Шыңжанды енді

¹ Бұл жерде 1763-1764 жылдары Цин патшалығының Қашқарияны тыныштандырғандығын меңзеп тұрса керек.

ғана тыныштандырған кезде¹ мәнжу ұлтынан шыққан мәлім біреу жазып қалдырған ... сол кезде, (патшалығымыздың) абырой-даңқы жыраққа жетіп, шекара сыртындағы жат елдермен арадағы қарым-қатынастар керемет болған. Сол сепептен де ол кездегі адамдардың көрген-білгендері кейінгілерден көп болған».

Осы қолтаңбаларынан тыс, Ли Вэнтянь мазмұнына қарай қолжазбаға «Сиюй дили ту шо (西域地理图说)» («Батыс өлкенің географиясы туралы сызба суреттер қосылған баян») деп ат қойған.

1992 жылы, қолжаба сақталған университет тарих факултетінің профессоры Жуань Миндао (阮明道) қолжазбадағы қытай тіліндегі мәтінге, ал Харбин қаласындағы Хэйлуңцзян провинциялық мәнжу тілін зерттеу институтының профессоры Лю Цзинсянь (刘景宪) мәнжу тіліндегі мәтінге түсіндірме беріп, ҚХР Цилин провинциясы Яньцзи (延吉) қаласындағы «Яньбянь университеті баспасы (延边大学出版社)» деп аталатын баспадан басып шығарып, өздерінің алғашқы зерттеулер нәтижелерін де жариялаған². Олардың талдауына жүгінсек, бұл қолжазба Цяньлун жылнамасының 28- немесе 29-жылының (1763 жылғы немесе 1764 жылғы) туындысы³.

Енді аталмыш қолжазбадағы Қазақ тарихына қатысты бір ірілеу абзацқа тоқталып кетсек. Қолжазбаның «Жат елдердің ахуалы» («外夷情形») деп аталатын 6-бумасындағы бұл абзац былай деп жазылған:

«Шу-Талас⁴ [аймағына] кіретін Қарабұлақ⁵ жерінен солтүстік-батысқа қарай 5 күндік жол

жүргенде Қазақ жеріне енеді. Қазақтар – мұсылмандардың⁶ өзге бір түрі. Қазіргі таңда олар патшамыздың шапағатына бөленіп, барлықтарында⁷ айдарһар бейнесі айшықталған киім бар⁸. Бұлардың тайпасы жоғарғы, ортаншы және төменгі 3 тармаққа бөлініп⁹, біріншісі «Ұлы жүз»¹⁰, екіншісі «Орта жүз»¹¹, үшіншісі «Кіші жүз»¹² деп аталады. Жоғарғы тайпа басшысының аты Қарақойкелді,¹³ оның қоластында 7 000-нан астам түтін бар, ол Жетікент¹⁴ жерінде көшіп-қонып мал бағып жүреді, онда бір шағын қала бар, жазық келетін дала 1 000-лиден астам жерге созылады, төңірегі таулар, ағып жатқан өзені бар, жерінің шөбі шұрайлы, суы мол, онда егін егіліп, там салынады, жеміс ағаштары да өседі, дегенмен [басқа] ағаштары азырақ. Ортаншы тайпасы басшысының аты Досмәмбет¹⁵, оның қоластында 5 000-нан астам түтіні бар, ол Жетікент¹⁶ жерінде көшіп-қонып мал бағып жүреді, ондағы жазық 700-лиден астам жерге созылған, оңтүстік және солтүстік шекарасында ағып өтетін 2 өзен бар, мұнда төрт қабырғасының жалпы ұзындағы 20 лиге жететін, 4 дарбазасы бар бір қала бар, оның төңірегінде азнаулақ егін егілген. Төменгі тайпа басшысының аты Мөңкебату¹⁷, оның қоластында 3 000-нен астам түтіні бар, ол Жуньбэйсы (?)¹⁸ жерінде көшіп-қонып мал бағып жүреді, ондағы жазық 500-лиден астам жерге созылған, үш тарабы, яғни батысы, солтүстігі және оңтүстігінің бәрінде тау бар, мұнда 5 өзен суы бар, кей жерлерінде егін де егіледі. Осы айтылған 3 тайпаның барлығы Төле би¹⁹ және Абылай

² Кітаптың баспа нөмірі: ISBN 7-5634-0415-5 / К.24.

³ Айта кету керек, аталмыш ресми түрде басылып шыққан қолжазбаның осы бір нұсқасының басылу сапасы өте төмен, тіпті қолжазбаның құнын төмендетеді деп айтуға да негіз бар. Дегенмен, қазірше бұл жалпақ жұрттың, әсіресе шетелдік біздің көре алтын бірден-бір нұсқамыз болып өтір. Аталмыш қолжазба сақталған Наньчун қаласы 2008 жылғы ҚХР-дағы жойқын жерсілкіністің кіндігінде орналасқан. Сол бір төбигат зардабында құрбан болғандарға күйіне отырып, аталмыш қолжазбаның амандығына да алаңдап келеміз.

⁴ Мәтінде «Чуй (隄)» және «Таласы (塔拉斯)» деп хатталған.

⁵ Мәтінде «Калабула (喀拉布勒)» деп хатталған.

⁶ Мәтінде «хуэйжэнь (回人)» деп хатталған. Цин патшалық әдебиетінде кейде «мұсылмандар» дегенге, кейде «сарттар» дегенге келіп қалатын «хуэй» сөзі көбінесе Орта Азиядағы отырықшы қауымға қолданылады.

⁷ Бұл жерде, асылы, автор «қазақтардың барлық бөліктерінің басшыларында» деген мағынаны білдірмек болған.

⁸ Яғни Цин патшасының сый-сияпатына ие.

⁹ Мәтінде қытайша 前部分上中下三族 деп хатталған.

¹⁰ Мәтінде «Улу юсы (烏魯羽斯)» деп хатталған.

¹¹ Мәтінде «Этоланьцзи юсы (鄂托克羽斯)» деп хатталған.

¹² Мәтінде «Кэцикэ юсы (喀起克羽斯)» деп хатталған.

¹³ Мәтінде «Калахуэйкээрди (喀拉回克儿第)» деп хатталған.

¹⁴ Мәтінде «Етеганьчи (叶帖乾吉)» деп хатталған. Біздің осыдан кейінгі мәтінге талдауымызға қараңыз.

¹⁵ Мәтінде «Досыманьботэ (多斯满伯特)» деп хатталған.

¹⁶ Мәтінде «Ятагань (叶哈乾)» деп хатталған. Біздің осыдан кейінгі мәтінге талдауымызға қараңыз.

¹⁷ Мәтінде «Мэнкэбату (孟克巴图)» деп хатталған.

¹⁸ Мәтінде қытайша 孟贝斯 деп хатталған.

¹⁹ Мәтінде «Тулиеби (图尔得呢)» деп хатталған.

деп аталатын екі бас билеушінің басқаруында. Осы бас билеушілерінің қоластына тікелей қарасты 2 000-нан астам адам бар, олар ылғида аталмыш 3 тайпаның жерлерінде көшіп-қонып мал бағып жүреді, [бас билеушілерінің] өздері Шу-Талас жеріндегі бір топырақтан салынған қалада тұрады, оның айнала жалпы ұзындығы 20 лиден астам, ондағы жазық 400-лиден астам жерге созылған, төрт жағының бәрінде тау, бір үлкен, бір кіші өзен бар, суы тұнық, шөбі шүйгін, егістік мекендер мен алқаптары да бар, орман-ағаш көп өседі де жеміс-жиде бақшалары аз болады. Жақын жылдары, мал-жандары өсіп көбейгендіктен, бұлар көне өштерін қайта қозғап, «Қоқанның солтүстік шетіндегі Ташкент жерінде бір қала бар, ол асылы бізге қарасты, кейін қоқандықтар басып алған. Біз оны өзімізге қайтарып алғымыз келеді» деп, бірнеше жыл жалғасты жорық жасап, соғыс ашты. Қоқанның бегі Ерден²⁰ олардың тисуіне шыдай алмай, [қаланың] жартысын беруге уәделескен. Қазіргі таңда бұл қаланың шығыс және батыс қақпалары шекара белгісі болып, қақпалардың солтүстігіндегі қала бөлігі мен жерлер түгелімен Төле биге, ал қақпалардың оңтүстігіндегі қала бөлігі мен жерлер бұрынғысынша Ерденге қарасты болып қалды. Қала ішінде екі тайпаның да өз басшылары бар, олар өз елдерін басқарып сонда тұрып жатыр»²¹.

Бұл деректе берілген мәліметтер басқа цин деректермелердегіден өзгешелеу және мұндағы бір нәрсе назарын аударады: автор Қазақ қауымы үш жүзге бөлінетіндігін біле тұра, оның үш бөлігінің басшылары тиісінше «Қарақойкелді», «Досмәмбет» және «Мөңкебату» деп көрсетеді. Осы мәліметтен-ақ мұндағы деректе күмәнді тұстар бар екендігі байқалады — өйткені, мұндағы аталғандар үш жүзді билеген төрелер шежіресінен табылмайды, сондай-ақ мұнда айтқан әр бір жүздің түгін саны тиісінше «7 000-нан астам», «5 000-нан астам» және «3 000-нен астам» деген өңгіме де ақылға симамайды. Сонда мұндағы атал-

ғандар шынайы тарихи тұлғалар ма? Олар кімдер? Бұның сыры деректегі «осы айтылған 3 тайпаның барлығы Төле би және Абылай деп аталатын екі бас билеушінің басқаруында» деген мәліметінде жатыр. Біздің ойымызша, мұндағы айтылған тұлғалар үш жүздің емес, өз кезінде Төле би басқарған Ұлы жүздің ру басшылары. Деректегі үш бөлік қазақтардың тұрған жері, ондағы шаруашылық жағдайлары да осыны дәлелдейді. Автор мұнда тек бүкіл қазақтарды сипаттаймын деп өз білген бір төбе қауымды бүкіл ел қылып көрсетуге тырысқан, осылай істеу үшін тіпті Абылайдың өзін Төле бимен бірге сол үш бөлік қазақтардың жерінде «көшіп-қонып мал баққызып» қойған.

Ендеше бұл деректің тарихи құндылығы қанша? Ол қайдан пайда болған?

Сөті келгенде, біздің Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатында тапқан Қазаққа қатысты Цин патшалық мұрағатынан табылған бір құжат жоғарыдағы дерекпен тікелей байланысты болып шықты.

Құжат аталмыш тарихи мұрағаттың «Цзюнь цзи чу лу фу зоу чжэ» («*军机处录副奏折*» — «Әскери басқармада сақталған ұлықтардың мәлімдемелері көшірмелерінің қоры») деп аталатын қорында сақталған, оның сақталу нөмірі: құжаттың түпнұсқасы бойынша — 1948-012, микрофилм бойынша — 063-1490.²² Төменде осы құжаттың аудармасы:

«Қашқардағы хэбей-амбан²³ Юнгуи қатарлылар өздерінің Қазақ жерінен жіберілген саудагер-елшілерге сый-сияпат жасағандықтары туралы жолдаған мәлімдемелері

(Цяньлун жылнамасы 27-жылы 5-айдың 10-күні)²⁴

Пақырыңыз Юнгуи мен Илету жүгініп тұрып осы мәлімдемені жіберіп отыр. Патша ағзам мұндағы айтылған іске назар аударғай.

²⁰ Мәтінде «Ээрдэни (额尔得呢)» деп хатталған.

²¹ Жуан Даомин (құрастырған), «Сиюй дили ту шо чжу (西域地理图说注)» («*«Батыс өлкенің географиясы туралы сызба суреттер қосылған баян» кітабына түсіндірмелер*»), 123-б. Яньцзи, 1992.

²² Құжат біздің Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатымен бірлесіп шығарып жатқан «Қазақстан-Қытай қарым-қатынастары туралы Цин патшалық дәуірі қытай мұрағат құжаттарының жинағы» (中国第一历史档案馆, 哈研(±): 克斯坦东方学研究所 (编): 《清代中哈关系档案汇编(一)》, 北京, 中国档案出版社, 2006 年) атты факсимиле құжаттар жинақ сериясының I томына енгізілді (аталмыш том 2006 жылы Бейжің қаласындағы «Қытайдың Мұрағат баспасынан» шығарылды. Қараңыз: осы кітаптың 618-620 бб.).

²³ Цин патшалығының лауазым атағы. Ол цзянцзюньнен (генерал-губернатордан) бір дәреже төмен.

²⁴ Яғни 1762 жылы 1 шілде.

²⁵ Қытайша «хуэйцзи» сөзінен келген. Цин патшалық дәуірі қытайлар Орта Азия отырықшы халықтарды көбірек осылайша атайды.

²⁶ Мәтінде «hargaci» деп хатталған.

Өлгінде, қашқарлық хуэйсы²⁵ және Қарғачи²⁶ есімді чоңбағыш бұрытпен²⁷ бірге келген қазақ биі Түлек,²⁸ Қарақойгелді²⁹ қатарлылар жіберген Басаң³⁰ есімді елшісі маған, патшаның құлына, келіп сәлем берген соң былай деді: «Біздің елдегілер Қашқар мен Йеркент жерлеріне амбандар бекініп, жергілікті істерді басқарғанан бері жер-жердегі тайпалардан саудагерлер толассыз сонда баруда дегенді естіген соң, біздің билеріміз: «Қазіргі ұлы патша керемет адам, ол сен қайсы тайпаның адамысың демей, барша жұртты тең қарайды, сондықтан барлық тайпалардың халықтары оның боданы болып жатыр.³¹ Біз қазақтар осыдан бұрын Хуэйцзи жеріне³² барып көрмегенбіз. Дегенмен, қазір онда ұлы цзянцзюнь³³ бекінген екен, сондықтан біз сені сауда жасап жүрген бұрыттар және хуэйцзилермен бірге сонда жіберіп, патшаның амандығын тілеп, амбандармен дидарласып, оларға сый-сияпат жасасак дегенді ұйғардық» деді де бір-бірден жылқы тапсырып, оларды сыйлық ретінде амбандарға тапсырындар деді. Сонымен қатар олар маған: «Еліміздегілер түгелімен шат-шадыман өмір сүріп жатыр дегенді жеткіз» деп тапсырды. Осы себептен олар мені осылай арнаулы жіберді.» Сонда біз Басаң қатарлылардан: «Билерің патшаның ұлағатты қамқорлығына өз рахыметін білдіріп, сені осында арнаулы жіберіп елдеріңнің шат-шадыман өмір сүріп жатқандығын жеткізіп жатыр екен – бұған біз өте ризамыз. Билерің және елдерің аман-есен бе? Елдерің қайсы тайпаға жа-

қын тұрады? Қай жерде тұрады? Басшысы кім? Елдеріңде жалпы қанша адам бар? Сендер, қазақтар, баяғыда ұлы патшаға бағынғасындар ғой. Өз тайпаларыңда барып патша ағзаммен дидарласқандар бар ма? Сендер қандай тауар әкелдіңдер?» дегенді сұрап едік, Басаң қатарлылар: «Бізде Түлек, Қарақойгелді, Досмәмбет³⁴ және Мөңкебату³⁵ қатарлы төрт би бар, олар 10 000-нан астам отбасы басқарады, Жетікент³⁶ жеріде тұрып мал бағады да Ташкент, қытай³⁷ қатарлы тайпалармен шекралары жалғасып жатады. Билеріміздің өздері барып патшамен дидарласып көрмеген, дегенмен Цяньлун жылнамасының 23-жылы Түлектің ұлы Йоло³⁸ барып патшамен дидарласқан, ол сол кезде саяқ-сарыбағыштың³⁹ биі Чирикчи⁴⁰, Түлікей, сары⁴¹ тайпасынан шыққан бұрыт Айдарбек⁴² және қытай тайпасынан шыққан бұрыт Кәбкі⁴³ қатарлылармен бірге барған. Ұлы патша Йолоға дінсе⁴⁴ және тауыстың көк қауырсыны⁴⁵, сондай-ақ күміс пен торғын-торқа сынды бұйымдар сыйлап, оны абыроймен ауылына қайтарған. Осы жолы біздің билеріміз мені арнаулы елші етіп жібергендіктен, біз өзімізбен бірге 20-дан астам жылқы және 40-тан астам қой ғана әкелдік, ресми сауда айдап келмедік» деп жауап берді.

Біздің анықтауымыз бойынша, қазақтың билері Түлек, Қарақойгелді, Досмәмбет және Мөңкебату қатарлылар бұрыннан бері ұлағатты патшаның қасиетті айбарына иланып келген, сонымен бірге Түлектің ұлы Йоло кезінде Бейжіңге барып патша ағзаммен дидарласып, патша ағзам-

²⁷ Мәтінде «sungbagas i burut» деп хатталған.

²⁸ Мәтінде «tuliyek» деп хатталған.

²⁹ Мәтінде «kara hoikeldi» деп хатталған.

³⁰ Мәтінде «basang» деп хатталған.

³¹ Бұл сөздерді қазақ елшісі емес, цин ұлығы өз патшасын қуанту мақсатында жазып отырғандығы айқын. Жалпы, дәстүрлі қытайдың дипломатиясындағы ұғымы бойынша, өз елдерімен қарым-қатынаста болғандардың барлығын «бізге бағынып келді» деп есептейді.

³² Бұл жерде «Хуэйцзи жері» деген ұғыммен Қашқарияны меңзеп тұр.

³³ Яғни цин ұлығы.

³⁴ Мәтінде «dosmanbet» деп хатталған.

³⁵ Мәтінде «mungkebatu» деп хатталған.

³⁶ Мәтінде «yetikiyanti» деп хатталған.

³⁷ Мәтінде «hetai» деп хатталған. Мұнда қырғыздардың қытай тайпасын меңзеп тұрса керек.

³⁸ Мәтінде «yolo» деп хатталған.

³⁹ Мәтінде «sayak sarbagasi» деп хатталған.

⁴⁰ Мәтінде «ciriksi» деп хатталған.

⁴¹ Мәтінде «sagu» деп хатталған.

⁴² Мәтінде «aidarbek» деп хатталған.

⁴³ Мәтінде «kabki» деп хатталған.

⁴⁴ Дінсе – қытайша «динзи (頂子)» сөзінен келген. Цин патшалық шенеуніктерінің баскиімінің төбесінде асыл тастан жасалған, лауазымын көрсететін маржан.

⁴⁵ Цин патшалық кезіндегі шенеуніктердің баскиіміне арнаған тауыстың қауырсынынан жасаған әшекей бұйым. Ол шенеуніктерінің баскиімінің төбесінде асыл тастан жасалған, лауазымын көрсететін маржаның яғни дінсенің түбіне тағылып, желкені бойлай салақтатып қойылады да, лауазым деңгейін көсетіп тұрады.

ның сыйлаған дінсе тасы мен көк қауырсын сияқты бұйымдарына ие болған екен. Қазір міне Түлек қатарлылар тағыда ұлы патшаның қасиетті шапағатына ризашылықтарын білдіріп, елші арқылы патшаның амандығын тілеп, біз, патшаның құлдарына арғымақ тарту етіп жатыр, олардың ақпейілі мадақтауға татиды. Сондықтан, біз, патшаның құлдары, Түлек пен Қарақойкелдінің тарту еткен 2 жылқысын қабылдап алдық та оладдың елшілеріне бірнеше күндік азық-түлік беріп, сондай-ақ оларға мұсылманша қонақасы беріп, жасыл байрақты баталион⁴⁶ жасақтарының қалқа биі мен хэйцилердің әртүрлі музыкалық ойнауына тамашалаттық. Сонда Басаң тамсанып тұрып қайта-қайта: «Бұл біз сияқты қазақтар өмірінде көрмеген керемек нәрсе ғой!» деді. Сонымен бірге біз Басаң қатарлылардың өздерімен бірге әкелген жылқылар мен қойларын жергілікті бектер мен қолбасшыларға тапсырып, «бұларға салық салмай, әділдікпен саудаласындар» дегенді ұйғардық. Іс тамам болған соң, біз, патшаның құлдары, Түлек пен Қарақойкелді екеуіне бір-бір топтан торқа, олардың елшілеріне бір топ торғын, екі топ бөз мата сыйлады, сондай-ақ Басаңға: «Сен қайтып оралған соң біздің атымыздан билеріңне сәлем айтып бар. Билейрің мынаны еске алып жүрсін: олар өз қоластындағыларды жақсы басқарып, көршілерімен тату-тәтті қарым-қатынаста болғаны жөн. Олар ұлы патша ағзамның шапағатына рахметтерін айтып, мәңгі бақи патшамызға бас иіп туру керек. Солай істеген жағдайда олар ұлы патшаның шапағатына мәңгі бөлене алады» дегенді үш қайтара қадағалап айтып, оны қайту жолына салдық.

Аталмыш іске арнап осы мәлімдеме жіберіліп отыр.

Цяньлун жылнамасы 27-жылы 6-айдың 11-күні патша қызыл сиялы қылқаламмен мынадай бұрыштама қалдырды: «Хабар алдым».

Кібісе 5-айдың 10-күні.»

«Сиюй дили ту шо» кітабының авторы қазаққа қатысты жоғарында көрсетілген деректі құрас-

тырғанында осы мұрағат құжатты пайдаланғандығы байқалып тұр: біріншіден, «Сиюй дили ту шо» кітабында бар «3 қазақ тармағының билеушілері» осы құжатта түгелімен табылады, бір ұқсамайтындығы, құжатта олар үш жүздің емес, Төле бимен бір елдің көсемдері болып шығады және олардың барлығы Ташкент және қырғыздардың қытай тайпасына жақын жердегі Жетікент жерінде тұрады. Мұрағат құжаттағы осы мәліметтер «Сиюй дили ту шо» кітабындағы деректің жалған болмағанымен, тарихи шындықтан сәл ауып кеткендігін көрсетеді. Мұндай бұрмалау тек «3 қазақ тармағының билеушілеріне» ғана емес, олардың тұратын жеріне де қатысты болып отыр. Мұрағат құжат бойынша, аталмыш қазақтардың барлығы «Жетікент»⁴⁷ жерінде тұрады, ал «Сиюй дили ту шо» кітабында олардың жерлерін тиісінше «Етеганьчи», «Ятагань» және «Жуньбэйсы» деп көрсеткен. Мұндағы соны жер атаудың қайдан келгендігі және оның нақты дыбысталуы қандай екендігі бізге беймәлім. Ал алғашқы екеуінің шығу қайнары бір тәрізді: бірінші «Етеганьчи» түрі? «Жетікентші»-ден келгендігі анық, ол асылы «Жетіген жерінің адамдары» дегенді білдіріп тұр;⁴⁸ ал екінші «Ятагань» түрі – «Жетікент» сөзін бұрмалап жазғанан келген.

Енді екі деректегі Төле биге қатысты мәліметтерге келсек. «Сиюй дили ту шо» кітабында Төле би Абылаймен бірге үш жүзді басқарып, сол үш жүздің жерінде көшіп-қонып мал бағып жүреді деген әңгімесі, әрине, дұрыс емес. Кітап авторының осылай жазуының тікелей себебі де сол «3 қазақ тармағының билеушілері» яғни Қарақойкелді, Досмәмбет және Мөңкебатуды бүкіл қазақ 3 жүзінің көсемі етіп көрсетпекші болғандығынан туған болар. Дегенмен, мұндағы айтылған «Тулиеби» – Ташкент төңірегінде билік құрған ұлы жүз көсемі Төле би екендігі анық, деректегі айтылған Қокандықтармен Ташкент қаласының билігіне таласқандығы туралы деректерді біз сол кездегі көптеген қытай жазбаларынан кездесе аламыз, оны жақында табылған мәнжу тіліндегі үлген бір тарихи құжат та одан әрі жан-жақты дәлелдеп отыр.⁴⁹ Осы

⁴⁶ Қытай нәсілінен құралған цин патшалық армияның туы жасыл болып келеді.

⁴⁷ Мәнжу тіліндегі «yetikiyanti» деген түпнұсқасы Қашқариядағы ұйғыр тілінің ықпалында хатталғандығы даусыз.

⁴⁸ Сол кездегі Қашқария тұрғындары этникалық атаудан гөрі қала немесе жер атауымен байланыстырып тұрғындарды атауды көбірек ұнатады, мысалы олар өздерін сол дәуірде «ұйғыр» леудің орнына «қашқарлық», «йеркендік» немесе «үш тұрпандық» деп атайды.

⁴⁹ «Қазақстан-Қытай қарым-қатынастары туралы Цин патшалық дәуірі қытай мұрағат құжаттарының жинағы. I том» (中国第一历史档案馆, 哈萨克斯坦东方学研究所 (编): 清代中哈关系档案汇编(一), 北京, 中国档案出版社 2006 年), № 57 құжат. Бейжің, 2006.

деректегі мәліметтер, әсіресе адам есімдері мен жер атауы негізінен жоғарыдағы біз аударып шыққан мәнжу тіліндегі тарихи құжатпен тікелей қатысты болып отырғандықтан, мұндағы «Тули-еби» де мұрағат құжаттан келді ме деген ой туады. Дегенмен, мұрағат құжаттағы күмәнді жері мынау: біріншіден, мұндағы бас би «Түлек» деп хатталған, екіншіден, құжаттың хатталған уақытын «Цяньлун жылнамасы 27-жылы 5-айдың 10-күні» яғни 1762 жылы 1 шілде деп көрсетеді – бұл кезде Төле би әлдеқашан қайтыс болған.⁵⁰ Дегенмен, мұрағат құжатта айтылған Цяньлун жылнамасының 23-жылғы Цин патшалығына жіберілген елшілік миссиясы тек Төле биге сай келеді: дәл сол жылы қыркүйек айында, жоңғарлардың қашқындағы көсемінің бірі Қасақшираны қудалап жүрген цин генералы Фуденің өкілімен Ташкент түбінде кездескеннен кейін Төле би өз ұлы Жоланды Бейжіңге елшілікке жібереді, ал сол жолғы Жоланмен бірге Бейжіңге барғандардың ішінде расында да Чирикчи⁵¹ сынды қырғыз елшілері бар. Біздің ойымызша, мұрағат құжатта айтылған Басаң цин ұлықтарынан пайда табу үшін немесе оны жіберген ел билеушілері Төле бидің даңқын әліде болса қытай жұртында пайдалану үшін Төле бидің атын жамылған. Мұрағаттағы «Түлек» және «Йоло» есімдері не тілмәш тарабынан көте аударылған

себептен, не мәнжу шенеуніктері құжатты хаттағанда орфографиялық қателік жіберген себептен пайда болған.

Summary

In this article the information about Kazakhs kept in the unique copy of the bilingual historic-geographical work «Xiyu dili tu shuo», which was written in 1760's by a Manchurian author, is discussed. Such conclusions are drawn: 1. the mentioned information, which differs very much from other Qing dynastical sources about the chiefs of the 3 divisions of Kazakhs in the second half of XVIII century, is nothing but an erroneous description; 2. the information has strong connection with a Qing archival document dated in June, 1762, which was published recently. In the new found archival document, information very similar to that in «Xiyu dili tu shuo» is found, but it only deals with the Kazakhs of the Great horde under the leadership of Tole-bi.

Резюме

Исследуются сведения о казахах, обнаруженные в уникальной копии двуязычного историко-географического труда «Сиюй дили ту шо», который был написан в 1760 году маньчжурским автором. При анализе этого документа были сделаны следующие выводы: 1. сведения этого документа отличаются от сведений цинских династических источников о лидерах трех казахских жузов второй половины XVIII в.; 2. у сведений этого маньчжурского документа имеется связь с цинским архивным документом, датированным июнем 1762 г., который был недавно издан. В новом найденном архивном цинском документе сведения близки к сведениям «Сиюй дили ту шо», но это касается только отношений казахов Старшего жуза во главе Толе би.

⁵⁰ Жалпы ұғым бойынша, Төле би 1756 немесе 1757 жылы қайтыс болған деп айтылады. Алайда, жаңадан табылған қытай мұрағат құжаттарына жүгінсек, Төле би өз ұлы Жоланды 1758 жылы қыркүйек айында Цин ордасына елші етіп жіберіп, Цин патшасына хатнама жолдаған. Қараңыз: жоғарыдағы еңбек.

⁵¹ Дегенмен бұл жерде мынадай жайтты айта кету керек: біздің жоғарыдағы келтірген Қашқар амбанының жолдаған мәлімдемедегі дерекке қайшы, «Қазақстан-Қытай қарым-қатынастары туралы Цин патшалық дәуірі қытай мұрағат құжаттарының жинағы. I том» кітабындағы № 57 құжатта «осы жолғы елшілікке бұрыт Айдарбек бара алмай калып, орнына оның інісі Ноқы барған» деп жазады.